

Мирјана М. МАШНИЌ

ТРИ ПРИМЕРОЦИ НА ЦАРСКИ ДВЕРИ ОД КРАТОВСКО - КУМАНОВСКИОТ КРАЈ (УМЕТНИЧКА ВРЕДНОСТ, КОНЗЕРВАТОРСКА ПРЕЗЕНТАЦИЈА, ПОСТКОНЗЕРВАТОРСКИ СТАТУС)

Царските двери од Кратово, Шопско Рударе и Орах беа предмет на истражувачко-конзерваторските работи на Националниот конзерваторски центар - Скопје во текот на 2007/2008 година. Изборот на овие резбарени и сликани примероци е направен според нивната важност и според степенот на нивната загрозеност.

Со исклучок на царските двери од Орах, царските двери од црквата Св. Никола во Кратово и од црквата Св. Никола во с. Шопско Рударе веќе биле познати во науката, а најновите сознанија за нив се публикувани веднаш по извршените конзерваторски истражувања.¹

По завршените конзерваторски работи, а заради интегралното согледување на нивните вредности, начинот на нивната конзерваторска презентација и проблемот на нивниот статус, сите три примероци се објавуваат заедно. Иако припаѓаат на релативно блиска хронолошка група (последната четвртина на XVI век до првата деценија на XVII век), тие произлегуваат од различни копаничарско-сликарски работилници и се препознаваат според начинот на уметничко-техничката концепција на изработката: перфорирани резба со мали површини за сликаното Благовештение (царските двери од Кратово), целосно сликана предна страна на талпата со темата Благовештение, без резбарени елементи, ако се изземат токарените декоратив-

ни столпчиња од горната страна (царските двери од Шопско Рударе) и рамномерно застапена плиткорезбарена и сликана површина со Благовештение (царските двери од с. Орах).

1. Царскиите двери од црквата Св. Никола Чудојворец во Крајово

Во североисточниот дел на Македонија е идентификувана една група царски двери што се издвојува според карактеристичниот начин на обработка на резбата. Станува збор за царските двери што потекнуваат од црквите Св. Ѓорѓи (Св. Богородица) во Петралица² и Света Богородица во Ранковце, Кривоаланечко,³ од манастирската црква Воведение на Богородица – Карпино, Кумановско,⁴ од црквата Св. Никола во Кратово⁵ и од параклисот Свети Никола на црквата Света Богородица во Ќустендил (Бугарија)⁶. Речиси сите наведе-

² Д. Ќорнаков, *Творештвото на мијачкиите резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Прилеп 1986, М. М. Машниќ, *Царски двери за новојто време, заштитата на споменскојто наследство*, ЛИК Нова Македонија, среда 17. 06. 1992 година.

³ М. Ѓоровиќ-Љубинковиќ, *Средновековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 71.

⁴ З. Расолкоска-Николовска, *Иконостас Карпинској манастира*, Зборник за ликовне уметности МС 16, Нови Сад 1980, 284; М. М. Машниќ, *Три примероци за истражување на иконописни дела од илустрираниот период*, Зборник за средновековна уметност на Музејот на Македонија 5, Скопје 2006, 121-126.

⁵ М. Ѓоровиќ-Љубинковиќ, *Средновековни дуборез*, 70-71, таб. XVI а.

⁶ С. Босилков, *Дърворезбени иконостасни двери с живописвани изображения*. Късносредновековни

¹ М. М. Машниќ, *Царскиите двери од црквата Св. Никола во Крајово*, Музејски гласник 2, Музеј на град Кратово, Кратово, 2005, 87-94; eadem, *Царскиите двери (1580/81) од сиваниот иконостас на црквата Св. Никола, Шопско Рударе (осврт на уметничкиот вредност на делото и на неговата заштитата)*, Музејски гласник 4, Музеј на град Кратово, Кратово, 2008, 131-144.

Сл. 1. Царски двери од црквата Св. Никола во Крайово, по конзервацијата
Fig. 1. Royal Doors, church St. Nicholas, Kratovo, after conservation

ни примероци се повеќе или помалку елаборирани во науката. Сите тие се изведени во ажурна техника, со перфорирање на талпата која наликува на чипка во дрво. Покрај геометриските, флоралните и фигуралните мотиви, на нив обилно се користени богати варијанти на преплети во комбинација со флорални орнаменти и претстави на животни.

Царските двери од црквата Св. Никола Чудотворец во Кратово како доцносредновековна оставнина многу одамна ги воочи, најпрвин, С. Симиќ,⁷ а М. Ќоровиќ-Љубинковиќ точно ги вброи во групата ретки зачувани резбарени двери работени во ажурна техника од времето на османлиската власт на Балканот, и покрај тоа што нивната оригиналност била нарушена од подоцнежните „поправки“. Меѓутоа, службата за заштита на спомениците на културата речиси не ги препозна на теренот како резбарски раритет од почетокот на XVII век,⁸ ниту направи нешто за нивната заштита, особено во спречувањето на евентуалните нестручни интервенции, кои подоцна се правеле врз нив.⁹

Двокрилните царски двери од Кратово имаат стандардна големина¹⁰ и се во функција на иконостасот, кој е од времето на обновата на црква во 1848 година.¹¹

Површините на двете крила на дверите јасно се издиференцирани. Горната половина претставува одделна целина чиј централен

паметници. – Промислена естетика/Декоративно изкуство, кн. 5, София 1985, сл. 6; И Гергова, *Ранијат бугарски иконостас, 16-18 век*, София 1993, 20, сл. 58.

⁷ С. Симиќ, *Крајовске боџомолје*, Споменик Српске академије наука и уметности, СХ, Одељење друштвених наука 11, Београд 1960, 101, со фотографија на непагинирана страница на крајот од текстот. Соопштените податоците за царските двери се крајно лапидарни.

Поради пресликата на Благовештението, царските двери се евидентирани како дело од XIX век (под бр. 310) кога, по сè изгледа, била бојадисана и резбата.

⁹ Во 2004 г. на дверите се преземени „поправки“ со поставување шперплоча од задната страна, освежување на бојадисаната резба и нанесување дебел слој лак врз неа.

¹⁰ Високи се 120 см со резбарена завршница од 15 см; широчината на северното крило изнесува 31,5 см, а на јужното крило 32,5 см.

¹¹ С. Симиќ, *Крајовске боџомолје*, 101; И. Митевски, *Крајово од најстариите времиња до денес*, Кратово 1997, 108-110.

Сл. 2. Резбарен медаљон со Госјод Саваоџ, по конзервацијата

Fig. 2. Wood carved medallion with the Lord of Hosts (Sabaoth), after conservation

дел е исполнет со две правоаголни рамни површини врамени со тордирана релјефна лента, како одделни икони на кои е претставено Благовештението (БЛАГОВЕШЧЕНІЕ ПРЕС(ВЕ)ТНА Б(ОГОРО)ДИЦЫ) со фигурите на архангел Гаврил на северното и Богородица на јужното крило.¹² Лачниот простор над иконите е исполнет со ажурен преплет, кој странично се спушта во вид на синусоиден ластар со лисја. Во долниот дел тој го допира решеткастиот мотив кој во широк фриз тече под иконите. Долната половина започнува со зона на медалјони, поврзани меѓу себе со ластар во вид на осумка, во кои, во пар во огледална диспозиција се поставени двоглав орел и орел што колва зајак (или јагне) на едното и другото крило, вкомпонирани во декоративниот, компликуван преплет под нив што ја зафаќа останатата површина на дверите. Преплетот е создаден од ластар од кој наместа излегуваат неразвиени изростоци и кој повеќепати се испреплетува во вид на ромбоидна мрежа, во чиј централен дел се наоѓа развлечен четворолист, оформен со нешто поширока лента од онаа на општиот преплет, во кој е впишан ромб пресечен со симетрали и фатен во општата мрежа со алки на четирите страни. Долната бордура, која е во вид на решетка, и рабната бордура на дверите на која е застапен мотивот на двојна плетенка се

¹² Благовештението е прсликано во XIX век.

Сл. 3 Благовештение
Fig.3. Annunciation

работени во површинска плитка резба чија компактност им дава извесна цврстина на дверите. На највисокиот полукружен дел од крилата на дверите се издига слободно режан медалјон во вид на стилизиран цвет со кус држач, чијашто сликана површина е покриена со жолта боја.¹³

Како што веќе напоменаваме, дверите од Кратово, заедно со претходно споменатите примероци, имаат не само стилска туку и хронолошка, а и територијална блискост, што упатува на претпоставката дека произлегле од иста работилница. Нивната појава се врзува за сликарско-резбарскиот круг на т.н. прилепско-слепченска школа, како нејзин најсеверен пробив.¹⁴ На наведените примероци, покрај богатството на мотиви, очигледна е добра осмисленост на композицијата и ажурна обработка на резбата. Во горната половина сите имаат правоаголни полиња со икони на Благовештение, а забележително е присуството на стар мотив на стилизиран двоглав орел,

еден од најексплоатираниите средновековни симболи, кој продолжува да живее и во периодот на османлиското владеење, а кој се појавува на царските двери од Петралица, Ранковце, Карпино и Кратово. Меѓутоа, комбинацијата на мотивите на двоглав орел и орел што колва зајак (или јагне) добро е позната на уште два, малку постари примерока, едниот што потекнува од црквата Св. Никола во Прилеп, каде што се резбарени во плиток релјеф, и другиот од манастирот Трескавец, изведени во ажурна техника.¹⁵ Преплетот што се јавува во лачното поле е во вид на арабеска и наликува на оној од Ранковце, додека концепцијата на преплетот на долниот парапет како да е преземен од заставките на ракописите, иако инспирацијата можела да биде исползувана и од моравската камена пластика.¹⁶ Синусоидниот ластар со лисја, кој се протега долж надворешната страна на иконите, е застапен и на примероците од Карпино и Кустендил.

¹³ Овој дел од царските двери главно страда и често недостига на многу примероци. На него обично се слика допојасје на Христос Велик Архиепископ, Христос Емануил, Господ Саваот, но и лик на херувим.

¹⁴ М. Ђоровиќ-Љубинковиќ, *Средновековни дуборез*, 70; И. Гергова, *Ранијат бџларски иконопис*, 20.

¹⁵ М. Ђоровиќ-Љубинковиќ, *Средновековни дуборез*, 66-70, Таб. XIV, Таб. XV, каде што се наведени и други примероци на кои се појавува овој мотив.

¹⁶ Ibidem, 69; С. Радојчиќ, *Српске минијатури XIII века*, Одабрани чланци и студије 1933-1978, Београд 1982, 154-166.

Речиси сите истражувачи на оваа група царски двери се согласуваат со примарната претпоставка на М. Коровиќ Љубинковиќ дека настанале кон крајот на XVI или почетокот на XVII век. Кратовските двери ги зачувале првобитните облици, иако со подоцнежните интервенции добиле нов сликарски слој. Тоа се однесува на сликарството од иконите, како и на боите врз резбата.

На пресликаното Благовештение доминира нагласена колоритност. Архангел Гаврил е насликан фронтално како стои на централниот од многуте сиви кружни облаци нанижани во лачен свод, со дигнат прст од десната рака кон небото и со две стебленца бели кринови во левата рака, со поглед дискретно упатен кон Богородица. На него доминира развиорена црвена наметка префрлена врз куса сива туника препашана со златен појас, под која се гледа долга темносина туника. Богородица седи на стол со наслон пред нејзиниот дом, со стапала положени на низок подножник. Облечена е во традиционален фустан во сина боја и златноцрвен мафорион префрлен преку главата, кој ѝ ги покрива плеќите и skutot. Десната рака ѝ е положена на градите, а левата ѝ е запрена во воздух во моментот кога ја прима веста и кога Светиот Дух слегува врз неа. Драпериите се третирали меко и живописно, а фигурите имаат карактеристични долгнавести лица и издолжени тела. Плошните површини на архитектурата во заднината, поставениот мебел – стол во вид на сандаче на кој е положено валчесто црвено перниче и наслон со профилиран раб во вид на лебедова шија и глава и ниска масичка на една нога со отворена книга на неа, или наивистичко претставените облаци под нозете на архангел Гаврил, карактеристични за доцнопреродбенските разбирања во кои, наместа, се распознаваат задоцнети барокни елементи. Пресликата и можеби првата „поправка“ на дверите ја направил некој самоковец, многу веројатно Захариј Зограф (1810-1852), помалиот син на основоположникот на Самоковската школа зографот Христо Димитров. На хетерогениот иконостас во кратовската црква Св. Никола се наоѓаат уште неколку икони, навистина непотпишани, кои би можеле да му се припишат на овој зограф. Стилски се мошне блиски на делата на Христо Димитров, што говори за вешто користени манири.¹⁷ Вре-

¹⁷ Целосно е пренесена иконографијата на Благовестието од царските двери на Рилскиот манастир

мето на обновата на црквата Св. Никола во Кратово се совпаѓа со времето на најголемата творечка активност на сликарот Захариј Зограф.

Конзерваторска презентација

Благодарение на конзерваторските интервенции извршени во текот на 2008 година целосно е согледан оригиналот и неговите ликовни и уметнички вредности. Станува збор за примерок чијашто резба не е позлатена туку бојадисана. Со отстранувањето на подоцнежните „освежителни“ бои (зелена на бордурата/рамката, кафена на најголемиот дел од преплетот и жолтеникава на централниот мотив од долните паноа), се откриени оригиналните бои: париско-сина врз бордурата/рамката, окерно-жолта и бордо-црвена на ластарите што го прават тријаголниот преплет, темнозелена на страничната лисна врежа, жолта, париско-сина и портокалово-црвена на лентите од решеткастиот преплет под иконите, темнозелена на ластарот од фризот со орлите, жолтеникава со црвени акценти врз орлите, жолта, темнозелена и бордо-црвена на ластарите од преплетот на долните паноа на крилата.

Покрај оригиналната бојадисана резба целосно е презентираан и помладиот сликан слој на иконите со Благовештение, како и на слободно режаниот медалјон со Господ Саваот, како интервенција од XIX век.¹⁸

Иден сѝаѝус на дверите

Во однос на натамошното чување и презентирањето на царските двери од црквата Св. Никола во Кратово, останува препораката од конзерваторскиот проект, конзервираните царски двери да добијат статус на музејски експонат и да бидат изложени во Музејот на град Кратово. За литургиската функција на актуелниот иконостас на црквата во меѓувреме се изработени нови царски двери со фотокопија од лицето на оригиналот, на платно, којашто е аплицирана на дрвениот носач.

(1786) или од царските двери на иконостасот од гробишната црква Воведение на Богородица, исто така, во Рилскиот манастир (1795), cf. опсежна студија на Е. Попова, *Зографѝи Христѝо Димѝиров оѝи Самоков*, Софија 2001, сл. 3, сл 21.

¹⁸ Со сондажните истражувања на овие површини не е констатиран стар живопис.

Сл. 4 Изглед на сиданиот иконостас во Шојско Рударе
Fig.4. View of the built iconostasis, Shopsko Rudare

2. Царскиџе двери од сиданиот иконостас на црквата Св. Никола во Шојско Рударе, Крајовско

На сиданиот иконостас¹⁹ во старата црква Св. Никола во Шојско Рударе се наоѓаат мошне оштетени и на прв поглед неугледни царски

¹⁹ Први информации за изгледот на иконостасот дал С. Радојчиќ (С. Радојчиќ, *Сџарине Црквеноџ музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 46, 47). Потоа, овој иконостас влегува во корпусот сидани иконостаси, за чиј развој и нивната фреско-декорација пишува Г. Бабиќ (Г. Бабиќ, *О живописаном украсу олџарских џреџрада*, Зборник за ликовне уметности 11, Нови Сад 1975, 3-49, за Шојско Рударе, 40, црт.18.). За конзерваторските истражувања на сиданиот иконостас во Ш. Рударе cf. М. М. Машниќ, *Црквата Свџи Никола во Шојско Рударе* (Идентификација на сликаната програма и нови сознанија), Културно наследство 30-31/2004-2005, 58-60, црт. 2. Инаку, сидан иконостас има и црквата Св. Димитриј во Градешница, која потекнува од поствизантскиот период (cf. Ј. Николиќ-Новаковиќ, *Сиданиот иконостас во црквата Св. Димитрије во Градешница*, Зборник за средновековна умет-

двери. Поради долговремената препуштеност на забот на времето и на негрижата, нивниот опстанок беше доведен до работ на исчезнување. Сепак, и покрај ваквата состојба, тие многу одамна биле забележани од истражувачите на нашите древнини,²⁰ а дури во 2008 година се вклучени во програмата за работа на Националниот конзерваторски центар - Скопје.

Царските двери од Шојско Рударе се состојат од две едноставни, издолжени и плитко издлабени талпи/крила,²¹ со заоблена/полукружна завршница од горната страна на која се наоѓаат рамномерно распоредени вдлабнатини за токарени декоративни столпчиња, кои се уништени. Од предната страна дверите

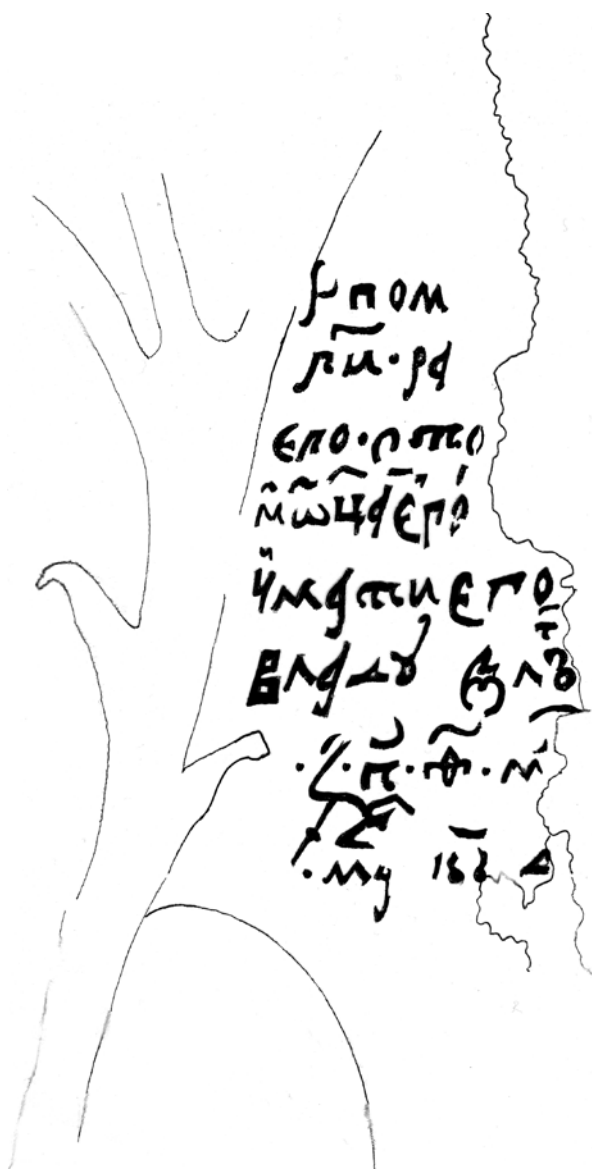
ност на Музејот на Македонија, н.с. бр. 1, Скопје 1993,105-116).

²⁰ С. Радојчиќ, *Сџарине*, 47, заб. 79; idem, *Црква у Коњуху*, Зборник радова Византолошког института, I, Београд 1952, 150; во поново време, М. М. Машниќ, *Црквата Свџи Никола*, 58-60.

²¹ Дим.: 121,5x42x2,5 см, северно крило, 122x38x2,5 см, јужно крило.

Сл. 5 Царски двери со сликано Благовештение
Fig.5. Royal Doors with the painted Annunciation

Црпј. 1. Кпшпшорскп запис (Калк В. Муковскп)
 Drawing. 1. Donor's inscription (copied by V. Mukovski)

биле целосно исликани со Благовештение од кое е зачуван само горниот дел од композицијата: главите на архангел Гаврил на едното крило и на Богородица на другото, и над нив допојасјата на старозаветните пророци Давид и Соломон како составен дел на иконографичката.

Она што го дополнува останатото од некогашната тематска целина и го чини повреден е сè уште читливиот ктиторски запис, испишан со црни букви на окер заднина на северното крило, пред ликот на архангел Гаврил.²² Црковно-словенскиот текст започнува со вообичаена молитвена формула за обраќање кон Господ „Спомени го Господи слугата Твој...“), која најчесто, во своите потписи, ја користеле зографите / авторите. Меѓутоа, веќе е забележано дека истото обраќање го користеле и приложниците;²³ потоа следува,

најверојатно, името на приложникот, Сто(јан) или Сто(јко), и имињата на неговите родители, на таткото (оштетено) и на мајката Влада; записот завршува со годината 7.П.Ѡ. (1580/81) и со денот на приложништвото.

Записот во целина гласи: †Пом[ени] г[оспод] и.р[а]б[а] [тво]его. Сто[ика] и w(т)ца его [...] и мати его владоу. ва л(ѣ)тъ 7.П.Ѡ. м[сеца]. ма[и]а въ д[нь]²⁴ (црт. 2).

Сосема е оправдано годината што се споменува во записот да се доведува во врска со времето на настанувањето на царските двери, односно со времето на нивното сликање, што е како практика потврдено на повеќе иконописни дела со приложнички/ктиторски записи. Во врска со тоа, понатаму, во своите проучувања, С. Радојчиќ ја поврзува споменатата година со времето на настанувањето на иконостасот.²⁵

Во контекст на овие претпоставки интересни се согледувањата добиени од последните конзерваторски истражувања на сликаната декорација на црквата, па и на самиот сидан иконостас. На бордурата од првобитниот слој живопис, над влезот во проскомидијата, се откриени загребани буквите 70Є или 70S, што несомнено укажува дека стариот живопис од иконостасот настанал малку пред 1567 или 1568 година, кога и црквата веројатно била изградена.²⁶

Речиси по целата должина на дверите била насликана темата Благовештение со фигурите на архангел Гаврил на северното крило и Богородица на јужното крило. Од композицијата се зачувани само главите на архангелот и

²² Записот е коректно прочитан и првпат публикуван од С. Радојчиќ (С. Радојчиќ, *Црква у Коњуху*, Зборник радова Византолошког института, I, Београд 1952, 150; idem, *Сѣпарине*, 47, заб.79).

²³ За овој одамна елабориран проблем, кој го актуелизираме уште еднаш cf. С. Мандиќ, *Моление рабе божије монахиње Анастѣасије*, Древник, Београд 1975, 51-62; З. Расолкоска-Николовска, *Топличкиот манастир во свейлинини на новише испражувања*, Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета, Скопје 1989, 323-328.

²⁴ Последните букви од записот се испишани доста рустично и дават можност да се протолкуват на два начини; првиот е въ д[.] (Иво д(енот ..)в, а вториот е К? д (I20 и ? д(ен)в поради титлата врз двете букви.

²⁵ С. Радојчиќ, *Сѣпарине*, 47.

²⁶ Прелиминарно соопштение од тие истражувања е објавено од М. М. Машник, *Црквата Свѣи Николѣ во Шойско Рударе*, 65-66.

Сл. 8. Пророк Давид, пред конзервацијата, детал
Fig. 8. Prophet David, before conservation, detail

на Богородица, во чија заднина се гледаат архитектонски зданија и над нив полуфигурите на пророците Давид и Соломон, како составен дел на темата.

Архангелот има изразито тркалезно лице на кое се истакнуваат широко отворените очи. Темнокадрвата коса му е собрана одзади и се спушта низ вратот. Неговите крилја имаат светлоцвена боја. Тој држи расцветано жезло во левата рака. Зад него се гледа разгрането палмово дрво.²⁷

И Богородица има изразито тркалезно лице на кое се истакнуваат широко отворените очи. Нејзиниот поглед е упатен кон Благовесникот. Богородица е облечена во црвено-виолетов мафорион. Од сегментот на небото врз неа се спуштаат три светлосни зраци.

Во горниот заоблен дел на северното крило е насликано допојасје на стариот пророк, цар и првосвештеник Давид (Дав), кој во левата рака, од долната страна, држи отворен и исправен свиток со испишан текст од него-

²⁷ Пред чистењето на иконописот палмовото дрво е протолкувано како предимензиониран крин и се претпоставуваше дека Архангелот го држи во своите раце.

²⁸ Текстот е нечитлив, но вообичаено тој гласи: *слишы дьщци и виждь и приклони оухо твоо* (Приказни 31, 29), cf. Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд, 1993, 99.

Сл. 9. Пророк Соломон, детал
Fig. 9. Prophet Solomon, detail

вото пророштво.²⁸ Десната рака со отворена дланка му е подигната до висина на главата, врз која има отворена бисерна круна. Сината наметка му е бордирана со бисери и скапоцени камења, фатена на градите со црвена аграф. Белата, благо брановидна коса му е зачешплана зад ушите, а врз челото обликувана во вид на кадрици. Тркалезната брада и мустаците го заокружуваат долниот дел од убаво формираното лице на кое се истакнуваат широко отворени очи, одлучно стегнати усни и правилен нос.

На јужното крило во горниот заоблен дел е насликано допојасје на младиот пророк, цар и првосвештеник Соломон (Сол), кој во десната рака, од долната страна, држи отворен и исправен свиток со испишан текст од неговото пророштво.²⁹ Левата рака со отворена дланка му е подигната до висина на главата врз која има отворена круна декорирана со бисери. Сината наметка му е бордирана со бисери и скапоцени камења, и како кај пророк Давид, е фатена со црвена аграф. Тркалезното лице му е опкружено со благо брановидна кафена коса, и на него се истакнуваат широко отворени очи, убаво обликуван нос и полни усни. Буквите од идентификационите натписи се

²⁹ Текстот е нечитлив, но вообичаено тој гласи: *многоч дьщерь створиох оу силоу ты же прьвѣзѣде всакою* (Пс. 44 (45), 10), cf. *ibidem*, 100.

Сл. 6. Архангел Гаврил, детал
Fig.6. Archangel Gabriel, detail

испишани со црвена боја, текстот од свитокот на Давид со бела боја, а текстот од свитокот на Соломон со црна.

Благовештението на царските двери од Шопско Рударе на прв поглед има стандардно иконографско решение, ако се из земе отстапувањето во однос на местата што ги заземаат пророците. На нашиот примерок над Богородица е насликан Давидовиот потомок Соломон, а над Благовесникот пророк Давид. Така се конципирани сега опожарените царски двери од манастирот Св. Јован Претеча/Продром, Слупче, Демирхисарско,³⁰ како и сликаното Благовештение од лицето на еден Поменик што се чува во Митрополијата во Битола.³¹ Споредбените примероци се хронолошки блиски на царските двери од Шопско Рударе. На многубројните примери на оваа тема, меѓутоа, е забележано дека Соломон се слика најчесто во близина на архангел Гаврил, а Давид во близина на Богородица. Тоа се објаснува со текстот од Евангелието на Матеј, во кое Христос се споменува како „син Давидов“ (1.1), а Богородица се нарекува „ќерка Давидова“. Со издвојувањето на царевите од

домот Давидов се историзира Христовото генеалошко стабло и се подвлекува улогата на Богородица и на нејзините предци.³²

Може да се каже дека општиот ликовен пристап на анонимниот сликар на царските двери од Шопско Рударе е доста близок на постарите обрасци од средината и од третата четвртина на XVI век. Претходно изгравираниот цртеж е извлечен со темнокафена до црна боја. Деловите од лицето врз маслинестиот инкарнат се обликувани со тенки и прецизни, речиси паралелно поставени црни и црвени линии. Истакнатите места, особено носот, јаготките и вратот се оживеани со бели линии, а образите, врвот на носот и усните со руменило. Нема употреба на златниот пигмент дури ни за ореолите, кои имаат жолта боја. Заднината пред која се поставени фигурите е окер.

Значење

Според изгледот што го имаат, царските двери од Шопско Рударе не ѝ припаѓаат на познатата група двери што потекнуваат од средината на XVI век и ја препознаваме по репре-

³⁰ Од личните теренски истражувања.

³¹ Од лични теренски истражувања. Поменикот не е публикуван.

³² Б. Тодић, *Сџаро Наџоричино*, 96-97.

³³ На овие двери речиси целата предна површина им е украсена со плитко-резбарени орнаменти во позлата, а малите полиња во горниот дел со слика-

Сл. 7 Богородица, детал
Fig.7. The Holy Virgin, detail

зентативниот примерок од Нерези.³³ Дверите од Шопско Рударе ѝ припаѓаат на една друга група, со целосно исликана предна страна, што е повеќе карактеристично за втората половина на XVI век.³⁴ Единствениот украсен елемент изработен во дрво биле токарените столпчиња распоредени по работ на заоблената горна површина.

Во овој момент, отсуството на истражувачките аналогии, вообичаеното атрибуирање на неидентификуваниот зограф и во голем дел изгубената иконографија, не ја намалуваат вредноста на дверите, туку, напротив, ја збогатуваат иконописната оставнина со уште едно оригинално дело.

Заштитни мерки

Основната цел на конзервацијата е да го продолжи животот на културното наследство, и ако е можно да ги направи јасни неговите

уметнички и историски пораки, без губење на автентичноста и значењето. Конзервацијата е културна, уметничка, техничка и занаетчиска активност што се темели врз хуманитарни и научни студии и систематски истражувања, и таа мора да го почитува културниот контекст.³⁵

Конзерваторските истражувања на царските двери од Шопско Рударе беа раководени од посебна програма, во којашто се проблематизирани бројни прашања во однос на техничко-технолошката страна на дрвениот носач, на подлогите и на боениот слој, како и прашањата за степенот на зачуваноста на оригиналот, за причините на лошата состојба, за тематско-иконографските и за стилско-ликовните особености на иконописот, итн.³⁶

Во однос на истражувањето на остатоците од сликаната површина е констатиран висок процент на страпирање на сите слоеви, тргнувајќи од конопеното платно, преку грундот чија

ни фигури на архангел Гаврил и Богородица (cf. В. Поповска-Коробар, *Икони од Музејот на Македонија*, Скопје 2004, 233-234, со старата цитирана литература; С. Цветковски, *Царски двери од XVI век во црквите од Сјруѓа и Сјрушко*, Jubилеен зборник 25 години митрополит Тимотеј, Охрид 2006, 351-368).

³⁴ Ibidem, 356-362.

³⁵ ICOMOS-ови насоки за образование и обучување од 1993 година, пог. 3.

³⁶ Раководител на конзерваторските истражувања беше М. М. Машниќ, историчр на уметност, конзерватор советник, а раководител на непосредната заштита м-р А. Поповска, сликар виш конзерватор.

взривна моќ деградирала, до испостениот и испукан боен слој, чијашто техника е темперна. Користени се кафената, белата, маслине-сто-зелената, црната, црвената и сината боја, окерот за заднината, а жолтата за ореолите. Цртежот е гравирани на грундирана подлога. Забележани се исто така, груби „заштитни“ интервенции вршени во непознато време.

Во однос на состојбата на дрвените носачи е констатирана голема презасушеност, гнилоост и мекост на дрвната маса, со изразити вертикални пукнатини, а беа забележителни интервенциите/преправките од подоцнежено време преку додавање дрвени делови на оштетените места.³⁷

Физичко-хемиските испитувања се задржаа на идентификацијата на составот на подлогата (еднакви количини гипс и калциум карбонат со туткално врзиво) и на составот на пигментите, додека за примерокот од лак е констатирано дека тешко реагира на органски растворувачи.³⁸

Во однос на конзерваторската презентација е одлучено таа да се насочи кон целосно зачувување/консолидација на дрвениот носач и на иконописот, со минимален ретуш интервенции. Единствената добавка на царските двери беа реконструираниите 13 парчиња од изгубените токарени столпчиња изработени според аналогии (Нерези, Полошко) и поставени на некои од лежиштата од лачната рабна страна на крилата.

Целиот процес на истражувачко-испитувачките работи, како и процесот на непосредната заштита, е проследен со обемна фото и графичка документација.

Иден сѝаиѝус на царскиѝе двери

Прашањето за идниот статус на овие двери се наметнуваше како една од примарните задачи. Во духот на претходните препораки, а со оглед на нискиот степен на зачуваноста и целосно изгубената моќ да ја вршат функцијата во матичната црква, од Скопската митрополија е побарана и е добиена согласност царските двери од Шопско Рударе по извршените конзерваторско-реставраторски работи да добијат статус на музејски експонат. Така, дверите се предадени на Музејот на град Кра-

тово, каде што се изложи во постојаната поставка и се чуваат во услови пропишани со заштитен режим.

3. Царскиѝе двери од иконосѝасоѝ на јужниоѝ кораб на двојнаѝа црква Св. Никола/Св. Ѓорѓи во с. Орах, Кумановско

Царските двери од иконостасот на јужниот кораб од двојната црква Св. Никола/Св. Ѓорѓи во с. Орах се единствен зачуван оригинален дел од некогашниот иконостас.

Изработени се во ореово дрво³⁹ и претставуваат хармонично и по избор на резбарените мотиви едноставно резбарско дело, на кое е речиси рамномерно застапена сликаната површина.

Според плиткорезбарената орнаментика би можеле да се датираат широко, во втората половина на XVI в.

Резбарените мотиви се конципирани така што во најдолната приземна зона е застапен кружен преплет, додека обликуваната четвртеста површина е исполнета со мотив на компликуван преплет пресечен со дијагонали, кои во центарот создаваат четворолистен цвет вплетен во круг.⁴⁰ Од надворешната страна, следејќи го обликот на талпата, тече орнамент, кој претставува скроман преплет со наизменично поврзани ромбови и благо повинени ленти/елипси. На рабната надолжна страна е застапен мотивот на елипсовидна лента во спрега со шестлистен флорален мотив.

Од горната страна по широчината на рабниот лак се наоѓаат рамномерно распоредени лежишта за токарени столпчиња, кои денес се изгубени.

Површинскиот дел на плиткорезбарените преплет е позлатен, а дното е исполнето со црвена боја, освен дното на преплетот од четвртестата површина, кое е исполнето со темносина боја.

Основната сликана содржина на дверите е композицијата Благовештение, којашто е сместена во посебна, едноставна рамка, идентична на икона. Иконографски е решена согласно воспоставените обрасци. Архангел Гаврил е претставен во од на северното крило, свртен

³⁷ Истражувањата од аспект на техниката и состојбата на иконописот и дрвениот носач се вршени од А. Поповска и А. Анастасов.

³⁸ Испитувањата од физичко-биохемиски аспект се вршени од С. Мамучевска-Миљковиќ

³⁹ Дим.: 120x32 см северно крило, 120x31,5 см јужно крило

⁴⁰ Двата мотиви се користени како декорација на дверите од манастирите Слечче и Пречиста Кичевска.

Сл. 10. Царски двери од Орах, по конзервацијата
Fig.10. Royal Doors, Orah, after conservation

кон Богородица, со издигнат крин во десната рака и свиток со испишан текст во левата рака. Богородица на десното крило стои со прекрстени раце на градите. И двете фигури се сликани на златна заднина и претставуваат преслика од поново време. Од поново време е и режаниот крст на горниот завршок.

Според стилските карактеристики, царските двери од Орах припаѓаат на групата копаничарски дела, која во науката се нарекува *скојско - ѓризренска*,⁴¹ според местоположбата на нејзината појава и распространетоста (Призрен, Скопје, Кратово). Оваа стилска група се поврзува делумно со *ѓрилејско - слейченскајќа резбарска школа*, но со посилни влијанија од моравската камена пластика.

По разбирањето на декорацијата, застапената орнаментика, стилот и техничката обработка царските двери од Орах се блиски на царските двери од Призрен и на оние од Велика Хоча. На истата работилница припаѓаат и царските двери од црквата Св. Спас во Скопје, царските двери од црквата на Водно (сега во Музејот на Македонија) и од манастирот Прохор Пчински (сега во Музејот на Македонија).⁴²

Конзерваторските истражувања на иконописот покажаа дека златната заднина на која се сликани фигурите од Благовештението е речиси целосно зачувана, а се видливи остатоци од идентификационите сигнатури. Пре-

сликани се само фигурите и дел од заднината. Со оглед на тоа што од рендгенските снимки не се добиени сигурни податоци за степенот на зачуваноста на оригиналното сликарство под пресликата, направени се сондажни испитувања од кои е констатирано дека оригиналното сликарство е зачувано во минимални фрагменти.

Со конзерваторските работи на царските двери од Орах целосно е исчистена позлатата од наталожената нечистотија врз плиткорезбарените површини со темноцрвено и темносино дно, а од причини што оригиналниот иконопис е речиси целосно оштетен, презентираниа е пресликата/новиот иконопис со Благовештението со целосен респект на сликарскиот наивизам. Дека иконографија делумно се совпаѓа со оригиналот укажуваат врежаната/гравираниа двојна кружница од ореолите и пропорциите на фигурите. Со конзерваторската презентација се прикажани и неколку позитивни сонди, кои успешно се вклопени во општиот изглед на царските двери.

Иден сѓаѓус на царскиѓе двери

Царските двери од Орах, чиј дрвен носач е компактен и може да издржи манипулација при нивната употреба, ќе бидат вратени во матичната црква за да ја продолжат функцијата што ја имале досега.

⁴¹ М. Ѓоровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез у ѓстѓочним обласѓима Југославије*, Београд 1965, 87-89.

⁴² Аналогиите се направени врз основа на публикуваните примероци од царски двери (ibidem, таб. XXXIII, таб. XXXIV, таб. XXXVII, таб. XXXVIII). За овие последните постои мислење дека потекнуваат од црквата Св. Спас во Кучевиште (cf. В. Поповска-Коробар, *Икони од Музејѓи на Македонија*, Скопје 2004, 250, сл. 57).

* *Фѓѓо: В. Киѓријановски 1, 3, 5, 10; Д. Николовски 2; М. М. Машниќ 4, 6, 7, 8, 9.*

Mirjana M. MAŠNIĆ

**THREE EXAMPLES OF ROYAL DOORS FROM
THE KRATOVO-KUMANOVO REGION
(artistic value, conservation presentation, conservation status)**

Summary

The Royal Doors from Kratovo, Shopsko Rudare, and Orah during 2007/2008 were subjects of research and conservation at the National Conservation Center- Skopje. The selection of these wood carved and painted objects was carried out according to their importance, and level of risk. Although they belong to a relatively chronologically close group (the last quarter of the 16th century to the first decade of the 17th century) all three samples are products of different wood carving and painting work- shops.

1. The Royal Doors from the iconostasis of the church of St. Nicholas the Miracle Worker in Kratovo (1848) belong to a specific group of wood carved works, which beside the stylistic and chronologic bond (late 16th and early 17th century) are also linked by the closeness of the territory (Petralica, Rankovce, monastery of Karpino, Kratovo, Kjustendil), and this is why it is believed they were produced in a same work shop. Their look is connected to the painting-woodcarving circle better known as the Prilep- Slepche School, as its most north penetrated example. The doors are distinguished by the particular treatment of the wooden board, the lace like / perforated carving with framed spaces in the upper register for the painting of the Annunciation. The woodcarving motifs range from a rhombus net, a grail, double braid, braids interlaced with floral ornaments, and animal depictions (double headed eagle, an eagle pecking a rabbit or lamb). The carving usually was not embossed with gold, but colored in several tones: Parisian-blue, ocher-yellow, burgundy-red, orange-red, dark green. The Royal Doors from Kratovo are preserved in their original form, although the later date intervention is the new layer of painting (on the wood carving as well as the

icon composition). With the conservation treatment all the unprofessional interventions were removed, and the original colored wood carving and the early layer of the painted Annunciation, attributed to the painter from Samokov, the well known Zaharij Zograph (1810-1852) came to light. With the conducted protective regime these Royal Doors will receive a status of museum objects.

2. The Royal Doors from the built iconostasis in the church of St. Nicholas at Shopsko Rudare, near Kratovo, belong to the second group of Royal Doors which are completely painted with the Annunciation scene, with omitted wood carved elements, except for the small lathe made columns in the top register (now destroyed). The extremely bad condition of the wooden board has effected the painted section, of which only the upper register of the Annunciation scene is preserved: the head of Archangel Gabriel and the Holy Virgin, and the busts of the prophets David and Solomon. Gold pigments were not applied in the painting, not even on the halos, they are yellow, and the backdrop against which the figures are set is ocher. Of great importance is the donor's inscription with the preserved year of 1580/81. The absence of analogies for research, the customary attribution of unknown zographs, and the large portion of the lost iconography, do not diminish the value of these doors, on the contrary they enhance the treasury of original icon painted works. The 13 lathe made columns inserted in some of the cavities are the only reconstructed elements on the doors. According to the propose protection regime the Royal Doors from Shopsko Rudare will receive a status of museum objects.

3. *The Royal Doors from the iconostasis of the south aisle in the double church of St.Nicholas/St.George in the v.Orah, near Kumanovo*, represents a balanced work in painting and carving. According to the stylistic features these doors belong to the so called *Skopje - Prizren* wood carving group. The dating span is broad, namely the second half of the 16th century. The wood carving is ornamented with interlaced circles, elaborate braids on a square ground with diagonal lines, a strip of rhombs and

curved bands/ellipses, and a band of six petal floral ornaments. The low cut interlaced ornament was embossed with gold, while the bottom was colored red and blue. The original Annunciation scene was repainted in recent times. With the conservation treatment the original gold embossed carving, and the newly painted Annunciation, substitute for the heavily damaged original work became observable. The original function of the Royal Doors from Orah will be restored after the protection regime.